

Шмарьова Т. О.

ПИТАННЯ ПОВЕРНЕННЯ МАЙНА КУЛЬТОВОГО ПРИЗНАЧЕННЯ: ІСТОРІЯ АДМІНІСТРУВАННЯ І ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ

У статті розглянуто історію адміністрування повернення майна культового призначення, проаналізовано проблеми його реалізації, обґрунтовано позитивний обов'язок держави на законодавчому рівні встановити принципи і порядок повернення релігійним організаціям майна культового призначення, яке сьогодні перебуває в державній і комунальній власності.

Ключові слова: церква, держава, майно культового призначення, повернення, релігійні організації.

Останнім часом завдяки наявній можливості і потребам, що дедалі зростають почався процес повернення суспільства до Церкви. Не повернення до релігії, а саме повернення до наших віковичних християнських витоків, адже, попри мультирелігійну складову, Україна була і залишається традиційно християнською державою. Історичні події і самобутній розвиток позначив на карті країни місця компактного проживання православних віруючих, католиків, греко-католиків та протестантів, хоча це зовсім не означає відсутність на традиційно греко-католицьких територіях православних храмів або протестантських кірх.

Як наголошував Архієпископ Любомир (Гузар), «два десятиліття тому український народ отримав вимріяний, але неочікуваний Божий дар – зажив у рідній державі. Відтоді з більшим чи меншим успіхом намагаємося подолати залишки минулого та перейти до статусу нормальної, в повному значенні того слова, демократичної держави, в якій кожен громадянин почуватися вільною людиною у справді вільному суспільстві» [1].

Говорячи про сучасні можливості для духовного розвитку, Глава РПЦ Святіший Патріарх Кирил зазначав: «Панування ідеологізованої свідомості, що є породженням гордині і всуємудія людського розуму та неодноразово виявляла свою духовну убогість і приносила незліченні лиха народам, нині серйозно порушено» [2, с. 5].

Відродження релігійного життя має вітатися державою, оскільки традиційні християнські цінності – то запорука самоорганізації суспільства на засадах любові до ближнього, взаємодопомоги і моральності. Саме тому 23 квітня 1991 р. було ухвалено Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» [3]. Було проголошено право кожного на свободу совісті,

що «включає свободу мати, приймати і змінювати релігію або переконання за своїм вибором і свободу одноособово чи разом з іншими сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, відправляти релігійні культу, відкрито виражати і вільно поширювати свої релігійні або атеїстичні переконання» [3].

У 1997 р. Україна ратифікувала Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод [4], у ч. 1 ст. 9 якої проголошується право на свободу думки, совісті і віросповідання: «Кожен має право на свободу думки, совісті і віросповідання; це право включає свободу змінювати свою релігію або свої переконання, а також свободу сповідувати свою релігію або переконання як одноособово, так і спільно з іншими, прилюдно чи приватно, в богослужінні, ученні, виконанні релігійних і ритуальних обрядів».

Разом із тим гарантування державою права на свободу совісті сьогодні має забезпечуватись поверненням конфіскованого і націоналізованого в 20–30-ті роки минулого століття майна культового призначення (далі – культового майна). Конфісковані церкви перетворювали на стайні і сховища, в кращому випадку в них розміщувалися заклади освіти і культури, які функціонують і донині. Тому процес повернення культового майна сьогодні передбачає вирішення цілого кола питань: дефіциту коштів, дотримання історичної справедливості, врахування сучасних реалій – при визначенні реципієнтів, юридичної легітимізації процесів тощо.

Зазначені проблеми є предметом вивчення і дослідження науковців – юристів, політологів, істориків і філософів. Серед присвячених цій проблематиці юридичних праць, можна відзначити роботи Є. Ятченка, Н. Черленяк, А. Переверзева, Г. Друзенко, С. Грудницької, В. Піддубної. Вони стосуються окремих аспектів юридичного аналізу особливостей правового регулювання

церковної власності, в тому числі – в історичній ретроспективі.

Адже саме вивчення минулого є надзвичайно важливою складовою справедливого, юридично легітимного і виваженого вирішення питання повернення церковної власності.

Адміністративні заходи щодо повернення культового майна та аналіз основних проблем їх реалізації.

4 березня 1992 р. Президент України підписав Указ «Про заходи щодо повернення релігійним організаціям культового майна» [5]. Органам влади було доручено впродовж 1992–1993 рр. передати релігійним громадам у власність чи безоплатне користування культові споруди, які використовувались не за призначенням, а також організувати інвентаризацію церковного майна у фондах державних музеїв та архівів для вирішення питання про його використання за призначенням.

22 червня 1994 р. Кабінет Міністрів України видав розпорядження «Про повернення релігійним організаціям культового майна» [6]. 14 лютого 2002 р. Кабінет Міністрів України прийняв постанову «Про умови передачі культових будівель – визначних пам'яток архітектури релігійним організаціям» [7].

21 березня 2002 р. Президент України видав Указ, яким Кабінетові Міністрів України доручалось розробити комплекс заходів щодо відновлення прав церков і релігійних організацій, зокрема, щодо повернення їм культових будівель та іншого церковного майна [8]. Зазначеним Указом передбачалося навіть витрати на ці потреби закладати до Державного бюджету України.

27 вересня 2002 р. Кабінет Міністрів України видає розпорядження № 564-6 «Про перспективний план невідкладних заходів щодо остаточного подолання негативних наслідків політики колишнього Союзу РСР стосовно релігії та відновлення порушених прав церков і релігійних організацій» [9].

Як убачається з наведеного переліку, адміністративна складова процесу повернення культового майна є значною, але, на жаль, результати її впровадження таким критерієм не відповідають. І тому є низка причин.

На тлі звичного вже дефіциту фінансування кошти, звісно, виділяються: була надана державна допомога на відновлення колиски православ'я – Святої Успенської Києво-Печерської Лаври. Рішенням сесії Житомирської обласної ради від 8 вересня 2011 р. Українській Православній церкві було передано будівлю Хрестовоздвиженської церкви в м. Житомирі [11]. І такі приклади непоодинокі, хоч їхня питома вага в масштабах держави – мізерна. Та й вони іноді ускладнені процесом реалізації реальної передачі: Єпископ Житомирський і Новоград-Волин-

ський Преосвященний Никодим освятив зведений на Хрестовоздвиженському храмі хрест, тоді як у самому храмі ще зберігаються експонати місцевого краєзнавчого музею, зокрема, опудало мамонта. Такий стан триватиме доти, доки місцева влада не профінансує і не збудує нову будівлю для музею. Відтак віруючі ще значний час не зможуть бути присутніми на богослужіннях у повернутому храмі, проте відповідатиме за стан приміщення, утримуватиме його Єпархія на кошти мирян і благодійників.

Отже, виконання визначеної Президентом України програми щодо передання церквам і релігійним общинам культових будівель і майна на сьогодні гальмується. Не в останню чергу – через брак достатнього фінансування. Відібрати і довести ледь не до аварійного стану будівлі виявилось легше, ніж повернути майно справжнім, отже, більш ефективним власникам.

Відновлення історичної справедливості нашою хується сьогодні іще на одну проблему, поряд із якою брак коштів може видатися дрібницею: наявністю в Україні трьох (це за офіційними даними, насправді їх більше) різних тільки православних конфесій: Української Православної церкви, Української Православної церкви Київського Патріархату та Української Православної автокефальної церкви. І кожна конфесія має свої аргументи, у який саме спосіб має відновлюватись історична справедливість. Формально, в Указі Президента України від 2002 р. йдеться про повернення культових споруд і майна тим церквам і релігійним організаціям, в яких воно було конфісковано. Разом із тим слід згадати, що на момент їх відібрання більшість сьогоднішніх православних конфесій просто не існували. Тоді постає питання, чи справедливо буде віддавати будівлі тим, хто не був їхнім власником на момент націоналізації? Відповідь на запитання сьогодні не є очевидною.

Отже, простим адмініструванням проблему явно не вирішити. Потрібна кропітка праця юристів і істориків, потрібне вивчення історії регулювання церковної власності. Історичне коріння і врахування сьогоднішніх реалій – ось шлях до подолання проблеми.

Повернення культового майна чи його передача: який шлях обрати?

Нині панує думка, що слід відрізнити повернення храмів церквам і релігійним організаціям від їх передання. Передання відбувається на підставі ухваленого органом влади або місцевого самоврядування рішення. Наразі ухвалення такого рішення відбувається з підстав політичної кон'юнктури, врахування складу населення відповідної місцевості або просто симпатій до певної конфесії. Чітких критеріїв обрання обдарованих у таких спосіб не визначено.

Повернення передбачає поновлення в статусі власника церкви чи релігійної організації, якій конфісковане майно належало в минулому, і таку належність можна документально підтвердити (або, якщо йдеться про правонаступника суб'єкта, в якого майно культового призначення було вилучено, і факт належності майна та правонаступництва можна підтвердити документально). Наприклад, у Російській Імперії церковна власність належала «окремим церквам як самостійним юридичним особам, хоча і позбавленим процесуальної дієздатності. Церковна власність підпорядкована особливим нормам в галузі її надбання, управління і припинення» [11, с. 218]. Тож, щодо територій, які входили до складу колишньої Російської імперії, якщо документи не пропали через революції і війни, не має бути складнощів щодо документального підтвердження належності культових будівель. Якби не одне «але». На той час існувала єдина і неподільна Руська православна церква, спадкоємицею якої є Українська Православна церква, до назви якої в побуті додають, що вона є церквою Московського патріархату (офіційно – Руська Православна церква).

Тож, з урахуванням сучасних реалій, така модель, напевно, влаштує далеко не всіх. Тому слід шукати інші шляхи, спрямовані на об'єднання суспільства, а не на розбрат і суспільні заворушення на релігійному ґрунті.

Сьогодні активно обговорюється і пропагується не нова вже ідея про передання майна релігійній громаді конкретної конфесії із встановленням сервітуту для іншої громади, належної до іншої конфесії. Автор таку концепцію до уваги не бере, зазначаючи її як обговорювану, і не більше. Вона побудована без знання канонічних особливостей відправлення культу, а її реалізація знову-таки може призвести до протистояння. Слід тільки уявити собі, як представники різних православних конфесій ділитимуть Храм для святкування Великодня тоді, коли богослужіння з представниками інших конфесій заборонені Статутом Церкви, а обрядовість має схожий характер.

Існують більш реалістичні можливості вирішення церковного питання. Можна говорити (здебільшого, хоч питома вага неприємних винятків доволі вагома), що наразі склалась більш-менш паритетна ситуація: більшість храмів де-факто належить представникам різних конфесій. На побутовому рівні це визначається тим, представники якої конфесії відправляють культ у конкретній церкві.

Такий спосіб передання культового майна відобразив би сучасні реалії, відтак – не дав би змоги говорити про дискримінацію і домінування однієї з конфесій. Але, хоч як дивно, спроби

юридично узаконити відносини, що склались саме на сьогодні, наштовхуються на протести [12]. Йдеться про законопроект № 9690 від 12 січня 2012 р. про внесення змін до деяких законів України (щодо передання об'єктів культурної спадщини релігійним організаціям) [13]. Протестуючи проти передання культових об'єктів представникам одної конфесії, представники іншої конфесії поглиблюють наявні у частини суспільства сумніви щодо доцільності передання їх релігійним громадам у власність, а не у користування. І така позиція є небезпечною, оскільки відсуває час остаточного вирішення питання на невизначену перспективу, консервуючи правову невизначеність. Отже, підживлюючи протистояння в суспільстві.

Держава має розробити єдину концепцію повернення культового майна. Зміна законодавства і кожен наступний акт адміністрування мають здійснюватись на підставі цієї концепції, узгоджуватись між собою та враховувати виявлені вже сьогодні неточності і відверті помилки.

Нині склалася парадоксальна ситуація. З одного боку, держава не може втручатися у справи церков, не може одній конфесії надавати перевагу перед іншими. З іншого, відбуваються процеси, які потребують державного втручання насамперед, на рівні нормативного регулювання, оскільки складність питання є значною, аби залишати його на розсуд правозастосовчої практики.

Предметом правового регулювання має стати:

- правовий режим культового майна;
- принципи та порядок повернення церквам і релігійним громадам майна культового призначення.

Дещо в цьому напрямі вже зроблено. Зокрема, Законом України від 15 січня 2009 р. [14] ч. 2 ст. 92 Земельного кодексу України доповнено пунктом «в» такого змісту: право постійного користування земельною ділянкою із земель державної та комунальної власності набувають «релігійні організації України, статuti (положення) яких зареєстровано у встановленому законом порядку, виключно для будівництва і обслуговування культових та інших будівель, необхідних для забезпечення їх діяльності».

Разом із тим у практичній площині запитань більше, ніж нормативно врегульованих відповідей на них.

Сьогодні не визначено, що таке «будівля культового призначення» і чим вона відрізняється від інших будівель громадської забудови. Єдина відповідь щодо такої різниці міститься в посібнику за загальною редакцією В. В. Куцевича «Культові будинки та споруди різних конфесій», розробленому у розвиток нормативних поло-

жень ДБН В.2.2-9-99 (Державні будівельні норми) «Громадські будинки та споруди. Основні положення».

Нез'ясованим залишається також питання щодо «інших будівель, необхідних для забезпечення їх діяльності», – чи входять до цього складу, наприклад, будинок парафіяльного священика і будинок недільної школи, і чи не порушуватимуть забудовники цільового призначення виділеної для будівництва культових споруд земельної ділянки в разі зведення зазначених вище об'єктів. А також: чи визнаються допоміжні будівлі частиною храмового комплексу і чи коректним буде провести аналогію між поняттями «культова споруда» та «храмовий комплекс» з погляду містобудівної документації.

Правова невизначеність на практиці виявляється у порушенні прав релігійної організації самостійно визначати зміст культової забудови. З одного боку, культова забудова має здійснюватися з урахуванням містобудівної документації, зокрема Генерального плану розвитку населеного пункту. Містобудівна документація зазвичай розробляється без урахування побажань громади щодо змісту забудови і канонічних вимог кожної з конфесій. З іншого, у зацікавлених суміжних землекористувачів з'являється можливість по суду ставити питання про порушення громадою цільового призначення землі, і, як наслідок, оспорювати виділення земельної ділянки під культову забудову з метою збільшення у такий спосіб свого наділу. Прикладом може бути цивільна справа, розглянута Києво-Святошин-

ським районним судом Київської області. Рішенням суду у справі № 2-369/10 від 5 травня 2010 р. у відповідному позові відмовлено, але правова аргументація позивачів ґрунтується на вже перерахованих вище доводах, цілком базованих на прогалинах у законодавстві.

Отже, правовий режим культового майна підлягає бодай рамковій правовій регламентації за основними питаннями:

- критерії віднесення рухомих і нерухомих об'єктів до «майна культового призначення»;
- межі розсуду релігійних організацій у питаннях визначення складу такого майна – відповідно до вимог канонічного права, а також особливості реалізації правомочностей власника щодо такого майна (наприклад, шляхом встановлення загальних заборон та негативної регламентації діяльності релігійної організації).

У питанні визначення принципів та порядку повернення церквам і релігійним організаціям майна культового призначення держава також має сказати своє слово. Довгий час про цю проблему багато говорили, але не вирішували. Були міжконфесійні чвари, що переростали у відкриті конфлікти, були захоплення храмів. Сьогодні ситуація більш-менш визначилась шляхом фактичного закріплення культових споруд за представниками конкретних конфесій. Саме час ухвалювати рішення щодо наведення юридичного порядку. Навряд чи хтось чекає, що рішення ці будуть популярними і схвально сприйнятими всіма представниками громадськості.

Список літератури

1. Гузар Л. Будуємо хату // Українська правда. – 07 березня 2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/columns/2012/03/7/6960262/>. – Назва з екрана.
2. Святійший Кирил, Патріарх Московський і всієї Русі. Свобода і відповідальність у пошуках гармонії. Права людини й гідність особи / Кирил Святійший. – К.; Одеса : Пласке, 2011. – 128 с.
3. Про свободу совісті та релігійні організації : Закон України від 23 квітня 1991 року // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991 (18 червня). – № 25. – Ст. 283. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/987-12>. – Назва з екрана.
4. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод // Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі : Український центр правничих студій. – К., 1999. – С. 26–42.
5. Про заходи щодо повернення релігійним організаціям культового майна : Указ Президента України від 4 березня 1992 р. № 125 // Збірник указів Президента. – 1992 (31 березня). – № 1. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/125/92>. – Назва з екрана.
6. Про повернення релігійним організаціям культового майна : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 22 червня 1994 р. № 53. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://old.risu.org.ua/ukr/resources/govermentsdoc/presidentorder53_94. – Назва з екрана.
7. Постанова КМУ від 14 лютого 2002 р. № 137 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://old.risu.org.ua/ukr/resources/govermentsdoc/kmuresolution137_2002. – Назва з екрана.
8. Про невідкладні заходи щодо остаточного подолання негативних наслідків тоталітарної політики колишнього Союзу РСР стосовно релігії та відновлення порушених прав церков і релігійних організацій : Указ Президента України від 21 березня 2002 року // Урядовий кур'єр. – 2002. – № 60. – 29 березня 2002 р.
9. Про перспективний план невідкладних заходів щодо остаточного подолання негативних наслідків політики колишнього Союзу РСР стосовно релігії та відновлення порушених прав церков і релігійних організацій : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 27 вересня 2002 р. № 564-р [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://old.risu.org.ua/ukr/resources/govermentsdoc/kmuorder_654-02. – Назва з екрана.
10. Решением Житомирского областного совета Крестовоздвиженский Храм передан в собственность Житомирской Епархии Украинской Православной Церкви [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zhytomyr-eparchy.org/uk/resheniem-zhitomirskogo-oblastnogo-soveta-krestovozdvizhenskiy-hram-peredan-v-sobstvennost.html>. – Назва з екрана.
11. Синайский В. И. Русское гражданское право / В. И. Синайский. – М. : Статут, 2002. – 638 с.

12. УПК КП категорично проти передачі Почаївської Лаври УПЦ МП [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://realno.te.ua/novyny>. – Назва з екрана; Тернопільська облрада протестує проти передачі Почаївської Лаври УПЦ МП [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/News/44220>. – Назва з екрана.
13. Проект Закону про внесення змін до деяких законів України (щодо передачі об'єктів культурної спадщини релігійним організаціям) № 9690 від 12 січня 2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=42300. – Назва з екрана.
14. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо права релігійних організацій на постійне користування земельною ділянкою : Закон України від 15 січня 2009 року // Урядовий кур'єр. – 2009. – № 18. – 3 лютого.

T. Shmaryova

THE ISSUE OF RELIGIOUS PROPERTY RESTITUTION: THE HISTORY OF ADMINISTRATION AND PROBLEMS OF THE IMPLEMENTATION IN UKRAINE

This article examines the history of administration of religious property restitution and the problems of implementation of such restitution; it also states a positive duty of the state to set up on the legislative level the principles and the procedures of restitution to religious organisations of their religious property which now belongs to the public and communal property.

Keywords: church, state, religious property, restitution, religious organisations.

Матеріал надійшов 30.08.2012

УДК 323.15:341.231

Курінний О. В.

ПРАВО НА САМОВИЗНАЧЕННЯ (СЕЦЕСІЮ) В НАЦІОНАЛЬНИХ ЗАКОНОДАВСТВАХ УЗБЕКИСТАНУ Й МОЛДОВИ ЯК ПОСТРАДЯНСЬКИХ ДЕРЖАВ

У статті розглянуто прецеденти відображення права на політичне самовизначення (сецесію) в конституціях та законах Узбекистану й Молдови як децентралізованих унітарних держав пост-соціалістичної правової традиції.

Ключові слова: право на самовизначення, сецесія, пострадянські держави, автономія, Узбекистан, Каракалпакстан, Молдова, Гагаузія, Придністров'я.

Попри недостатнє розроблення механізмів реалізації етнічними групами права на політичне самовизначення на рівні міжнародного співтовариства та суперечності у розумінні цього принципу науковцями й політиками, концепція самовизначення етнічних груп наприкінці ХХ століття послідовно здобувала нормативне закріплення в конституційних і законодавчих актах держав світу. Цей процес відбувався всупереч зумовленій розпадом багатонаціональних соціалістичних федерацій тенденції зникнення з конституцій держав, як складних (децентралізованих) унітарних, так і федеративних, положень щодо суверенітету автономій таких держав і офіційного закріплення їхнього права на вихід [7, с. 183–184]. Результатом стала поява низки законодавчих винятків із усталеної у 90-х рр. практики невизнання в конституційних актах суверенітету самоврядних частин держав чи ж

закріплення лише лімітованої їхньої правосуб'єктності. Таким винятком є й відображення права на самовизначення в конституціях і законах держав, що стало правовою відповіддю на політичні події в них, такі як громадянська війна та боротьба за незалежність населення окремих регіонів (Молдова, Ефіопія) або ж прагнення бездержавних етнічних груп до створення власної автономної одиниці (гагаузи Молдови, слов'яни Придністров'я) чи ж конституційного гарантування статусу існуючої (каракалпаки). У цій статті буде здійснено огляд законодавчих актів двох пострадянських держав, що знайшли політичну волю легітимувати зовнішнє самовизначення, – Узбекистану й Молдови на предмет особливостей закріплення ними права на таке політичне самовизначення (сецесію) з аналізом суб'єктів сецесії та законодавчих механізмів реалізації суб'єктами цього права.